

УДК: 159.922.8

Н. В. Михальченко, доц.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Первомайський інститут, кафедра психології

ОСОБЛИВОСТІ ВІКОВОГО РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТОСТІ

У даній статті автор показує особливості відродження української нації. Особлива увага приділяється розвитку патріотичної рефлексії особистості в віковій розгортці. У статті висвітлюються найбільш актуальні аспекти розвитку патріотичної рефлексії у дітей. Патріотична рефлексія розглядається як новоутворення молодшого школяра.

Ключові слова: рефлексія, патріотична рефлексія, самосвідомість, патріотична самосвідомість, цінності, патріотичне виховання учнів.

Постановка суспільної проблеми. Розвиток моральних, духовних, національних традицій українського народу в нинішніх умовах повинен проводитись на основі ґрунтовних знань особливостей сформованості патріотичної свідомості дітей і молоді, рівня розвитку їх патріотичної рефлексії.

Розвиток патріотизму, як свідчить історичний досвід, виявляється органічною передумовою будь-якого прогресу: культурного, політичного, соціального, економічного. Народ здавна ставить головну мету виховання — плекати всебічно розвинену людину, вірного сина чи доньку свого народу, палкого патріота, стійкого громадянина Батьківщини-України. Тому сьогодні феномен патріотизму набув виняткової значущості.

На думку вітчизняних психологів (Д. Б. Ельконін [14], В. В. Давидов [5], Л. М. Співак [13] та ін.), рефлексія, внутрішній план дій та довільність функцій є психологічними новоутвореннями у дітей молодшого шкільного віку. Як засвідчує практика, виховання молодшого школяра як суб'єкта життєдіяльності, здатного шанобливо, гідно ставитися до себе та до оточуючих, підмінюється надмірною інтелектуалізацією дитини, орієнтацією на формальні результати навчання, спостерігаються відсутність достатнього досвіду, зниження інтересу вчителів початкових класів до виховання свідомого становлення зростаючої особистості дитини до сім'ї, суспільства, Батьківщини, власного «Я».

Патріотична рефлексія як різновид рефлексії не стала до сьогодні предметом спеціальних досліджень, а тому власне її дослідження в віковій розгортці має актуальне значення.

Для того щоб визначити сутнісний зміст патріотичної рефлексії особистості здійснимо аналіз таких категорій і понять, як рефлексія, патріотична рефлексія, самосвідомість, патріотична самосвідомість, цінності, патріотичне виховання учнів.

Мета дослідження — визначити теоретичні підходи до проблеми розвитку рефлексії та патріотичної рефлексії особистості, розкрити сутність поняття «патріотична рефлексія» та окреслити структурну модель патріотичної рефлексії як головного психічного новоутворення особистості молодшого школяра.

Сутнісний зміст та виклад основного матеріалу дослідження. У розумінні іншої людини важливу роль відіграє ступінь розвитку уяви, що дає нам змогу подумки

посісти місце партнера по спілкуванню. Вміння бачити ситуацію не тільки своїми очима, а й очима партнера, має назву рефлексії [10, 492]. Здатність до рефлексії формується в суб'єкта міжособистісного розуміння поступово і розвинена в різних людей неоднаково.

За словами О. Бодальова [2], дія феномена рефлексії, як і ідентифікації, розгортається на кількох рівнях.

На першому рівні рефлексії уява має пасивний характер. У спілкуванні людина не бачить станів, намірів, думок іншої людини. Характерні для цього ступеня особливості уяви можуть виступати як наслідок гальмівних властивостей нервової системи, її слабкості, а також як збіднений досвід міжособистісного спілкування.

На другому рівні спостерігається неупорядкована, епізодична діяльність уяви. Її головна ознака — виникнення у процесі спілкування окремих уривчастих уявлень про внутрішній світ іншої людини. Умовами розгорнутої діяльності уяви є головним чином сильно виражений у діяльності, поведінці іншої людини її стан або свідомий намір зрозуміти переживання іншої людини.

Третій рівень характеризується виявом здатності до відтворення в думці особливостей переживання іншої людини не тільки в окремих ситуаціях, а й упродовж усього процесу взаємодії.

Треба відзначити, що сучасна психологічна практика звертається до рефлексії як необхідної основи особистісного росту, відповідального вибору, душевного здоров'я.

Самосвідомість пов'язана зі здатністю до рефлексії, до погляду на себе немовби «збоку». Як об'єкт самопізнання особистість — це людина, якою вона відчуває, спостерігає, почуває себе, якою вона відома собі і якою вона сприймається, мислиться, з її точки зору, іншими. Невід'ємною частиною самосвідомості особистості є самооцінка.

З погляду соціальної психології, рефлексія є формою усвідомлення суб'єктом (особою, спільнотою) того, як він сприймається та оцінюється іншими людьми й групами. Це передбачає шість позицій: суб'єкт, який є насправді; суб'єкт, яким він бачить себе; суб'єкт, яким він бачиться іншому, і ті самі три позиції, але з боку іншого суб'єкта. В такому розумінні рефлексія — це процес відображення суб'єктами один одного.

Як зазначала Л. Е. Орбан-Лембрик, рефлексія (лат. reflexio — звернення назад, самопізнання) — усвідомлення індивідом того, як його сприймають і оцінюють інші індивіди або спільноті; вид пізнання, у процесі якого суб'єкт стає об'єктом свого спостереження; роздуми, аналіз власного психічного стану [9, 138].

Самооцінка тісно пов'язана з рефлексією, що розглядається у вітчизняній психології як багатоаспектне і багаторівневе особистісне утворення. Рефлексія як аналіз власної діяльності, своїх вчинків і якостей, які в них проявляються, «обслуговує» становлення самооцінки як здатності суб'єкта аналізувати свій внутрішній світ і на цій основі формувати відповідні регуляторні системи.

Рефлексія починається із зосередження уваги на собі і самооцінки. Саме у молодшому шкільному віці вона набуває великого значення, з'являється як значиме новоутворення віку. За допомогою рефлексії можна формувати високий рівень патріотичної самосвідомості через світовідчуття і світорозуміння українського народу, усвідомлення необхідності духовного росту.

Головним новоутворенням, яке відіграє ключову роль у розвитку особистості молодшого школяра, є рефлексія.

Рефлексію ґрунтовно дослідив у своїх працях І.Д. Бех [1]. Рефлексія в широкому розумінні є відображенням себе, свого внутрішнього світу і власної поведінки в свідомості особистості. Вона є основою розвитку самосвідомості та об'єднує самопізнання, переживання свого ставлення до себе та саморегуляцію своєї поведінки. Виділяють інтелектуальну та особистісну рефлексію, остання має особливе значення для патріотичного розвитку дитини. Особистісна рефлексія є здатністю людини осмислювати свої спонуки, прогнозувати наслідки своїх дій для себе та інших, узгоджувати свої цілі з засобами їх досягнення.

Найважливішою властивістю особистісної рефлексії є те, що в ході її здійснення змінюються функції психіки людини як її об'єкта. Л. С. Виготський так висловився про дію рефлексії: «Те, що я розмірковую про явища зовнішнього світу, нічого в них не змінює, але те, що я осмислюю афекти, що я ставлю їх у інші відношення до мого інтелекту та інших інстанцій, багато що змінює в моєму психічному житті» [4, 342]. Сміслоутворення в зв'язку з свідомою регуляцією особистістю своїх дій вперше детально проаналізовано Л. С. Виготським. Усвідомлення, осмислення ситуації не лишається нейтральним по відношенню до дії, а безпосередньо впливає на неї, даючи можливість її свідомої регуляції. Зміна смислу дії як наслідок її усвідомлення призводить не лише до зміни фізичних характеристик дії, але й до якісного її перетворення. Завдяки усвідомленню трансформується також і поведінка людини в цілому, розвиваються вищі форми поведінки. Вищі психічні функції є інтелектуалізованими і вольовими одночасно, тому усвідомлення та опанування йдуть поряд. Отже, рефлексія є механізмом особистісного розвитку суб'єкта.

Розвиток рефлексії перебуває у прямій залежності від розвитку внутрішнього мовлення. Лише за його участі внутрішній світ дитини стає доступним до перетворення нею самою. Дитина немов відчужує від себе свої емоції, почуття, психічні стани з метою їх відображення в свідомості. Серед перетворень, яких зазнає поведінка завдяки включенню мовлення, вирішальним є її опосередкованість мисленням, завдяки чому відбувається свідоме опанування дитиною своєю поведінкою. Внутрішнє мовлення має діалогічний характер, саме завдяки цьому внутрішньому діалогу відбувається розв'язання внутрішніх суперечностей та досягаються сприятливі внутрішні зміни. Найважливішим продуктом внутрішнього мовлення стає внутрішньомовленнєвий умовивід — самодоказ, який переживається людиною і набуває особистісного значення, цінності для неї. Перебіг рефлексії тісно пов'язаний з спілкуванням дитини. Саме усвідомлення молодшим школярем необхідності вдосконалювати міжособистісні стосунки внаслідок емоційного переживання їх незадовільності для нього, спонукає до рефлексії власної поведінки та її змін.

У дітей молодшого шкільного віку виникає усвідомлення власних дій, психічних станів, особливість їх навчальної діяльності полягає в тому, що школярі повинні обґрунтувати правильність своїх висловлювань і дій. Необхідність розрізняти зразки суджень і самостійні спроби в їх побудові сприяють формуванню у молодших школярів уміння ніби збоку розглядати й оцінювати власні думки та дії. Це вміння є основою рефлексії — осмислення своїх суджень і вчинків з точки зору їх відповідності задуму та умовам діяльності; самоаналіз [12, 174]. Свідченням її є здатність бачити особливості власних дій, робити їх предметом аналізу, порівнювати з діями інших людей. Якщо дошкільник здебільшого орієнтується на індивідуальний досвід, то молодший школяр

починає орієнтуватися на загальнокультурні зразки, якими він оволодіває у взаємодії з дорослими та ровесниками.

Рефлексія змінює пізнавальну діяльність молодших школярів, їхнє ставлення до себе й до оточення, погляд на світ, змушує не просто приймати на віру знання від дорослих, а й виробляти власну думку, власні погляди, уявлення про цінності, значущість учення. В цьому віці вона тільки починає розвиватися.

І. Д. Бех [1] вважає, що в свідомості дитини формуються внутрішні смислові структури, зокрема соціальні схеми дій. Соціальні схеми дій за змістом включають смисловий шар морально значимої ситуації, є її кристалізованою формою.

Засвоєні завдяки рефлексії типові способи поведінки в певних виділених молодшим школярем на основі суттєвих ознак класів ситуацій закріплюються в свідомості завдяки соціальним схемам дій. Соціальні схеми дій відіграють функцію спонук або емоційно насичених ставлень, на які вказувала Л. І. Божович [3]. Саме на їх основі будуються звичні типи поведінки. Важливою є проблема узгодженості особистісних утворень (передусім, соціальних схем дій), яка виступає умовою продуктивного патріотичного розвитку. Неузгодженість особистісних якостей спричиняє кризу в прийнятті особистістю соціальної норми та реалізації її в поведінці. За таких обставин практична реалізація патріотичної норми стає проблематичною, особливо за умов недостатнього розвитку самосвідомості.

Психолого-педагогічна робота з виховання школяря як суб'єкта життєдіяльності, здатного шанобливо, гідно, ціннісно, ставитися до себе та оточуючих, підмінюється надмірною інтелектуалізацією дитини, орієнтацією на формальні результати, спостерігається зниження інтересу педагогів до копіткої роботи по вихованню свідомого ставлення зростаючої особистості до природи, людей, Батьківщини, власного «Я» [7].

Тому великого значення набуває феномен патріотичної рефлексії як структурний компонент особистості, як складова рефлексії взагалі. Для визначення змісту феномена патріотичної рефлексії є необхідність також проаналізувати поняття «патріотизм» та «патріотичне виховання».

Любов до Батьківщини є однією з визначальних рис кожного справжнього громадянина. Будучи якістю синтетичною, патріотизм включає в себе емоційно-моральне і дієве ставлення до себе та інших людей, до рідної природи, до своєї нації, до матеріальних та духовних надбань суспільства. Одноставно надаючи вихованню любові до Батьківщини пріоритетного значення, вітчизняні педагоги вбачають джерела патріотизму в любові до рідної сім'ї, природи, мови, культури, навчального закладу, міста (села) тощо [3].

Психологічною основою патріотизму молодших школярів є насамперед позитивні емоції. Хоч не варто нехтувати й дитячим співчуттям, сумом, навіть обуренням, які теж відіграють важливу роль у патріотичному вихованні.

Механізм формування патріотичної вихованості, на нашу думку, має базуватись не на голослівному проголошенні й заучуванні патріотичних лозунгів, а на глибоко особистісному, ненав'язливому, інтимному сприйнятті високих ідей. Основою такого сприйняття має стати співпереживання і співтворчість. Вони, впливаючи на дитину й перевтілюючись у її свідомості, закарбовуються і сприяють зародженню глибоких високопатріотичних почуттів. У молодшому шкільному віці згаданий процес відбувається здебільшого на підсвідомому рівні, але вже яскраво простежується перехід їх в осмислену громадянську позицію дитини.

Враховуючи сутнісний зміст понять «рефлексія» та «патріотизм», можна запропонувати наступне визначення патріотичної рефлексії як новоутворення психіки дитини молодшого шкільного віку.

Патріотична рефлексія — це самоусвідомлення (самооцінка, самопізнання, саморозуміння, самовідчуття) людиною душевного стану, своїх вчинків, самоаналіз та сприйняття спільних психологічних особливостей менталітету, осмислення свого минулого, нинішнього і майбутнього та приналежності до своєї нації, до свого народу [8, 82].

Важливу роль у справі гуманізації сучасного навчально-виховного процесу, формуванні в учнів молодшого шкільного віку патріотичної свідомості та самосвідомості, гідності і гордості має той історичний факт, що специфічною рисою української народної ідеології є відстоювання ідеї повної свободи особистості як найвищої цінності в житті.

У структурі самосвідомості дитини молодшого шкільного віку формується три провідні компоненти: образ «Я», самооцінка та ціннісні орієнтації. Наступні три компоненти забезпечують рівень сформованості самосвідомості, яка в свою чергу є основою для формування та розвитку рефлексії. Тільки наприкінці молодшого шкільного віку у дитини складаються рефлексивні механізми, які забезпечують подальший розвиток рефлексії та самосвідомості у підлітковому та юнацькому віці.

На основі аналізу сутності поняття «патріотична рефлексія» нами запропонована структурна модель патріотичної рефлексії особистості у молодшому шкільному віці. Вона представлена на рис. 1.

Рис. 1. Модель структури патріотичної рефлексії особистості молодшого шкільного віку

Вона представляє собою складний процес самооцінки рівнів розвитку таких компонентів патріотичної самосвідомості, як когнітивного, емоційного, поведінкового. Кожен з цих компонентів знаходиться у взаємозв'язку і взаємообумовлює один одного, має свої показники, за якими можна оцінити рівень його розвитку. У залежності від віку молодшого школяра відбуваються поступові зміни у розвитку цих компонентів. Вивчення динаміки таких змін буде проведено нами у другому розділі дисертації.

В процесі психічного розвитку дитини молодшого шкільного віку відбувається становлення рефлексивних складових особистості, формується уявлення про своє «Я», відбувається ідентифікація як емоційно-когнітивний процес ототожнення суб'єкта себе з іншим суб'єктом, групою людей. У структурі самосвідомості молодшого школяра виділяються три провідні компоненти: образ «Я», самооцінка та ціннісні орієнтації. Вони є основою для формування та розвитку рефлексії. У цьому віці у дитини складаються рефлексивні механізми, які забезпечують її розвиток у майбутньому підлітковому та юнацькому віці.

Таким чином, треба зазначити, що значну роль в розвитку патріотичної рефлексії відіграє високий рівень патріотичної самосвідомості людини як ідентифікації себе самої до певної нації, що можливо лише за умови наявності певної ідентифікації: спільність мови, кровна спорідненість з культурою. Однією з суттєвих ознак психічного розвитку дитини молодшого шкільного віку є подальше становлення самосвідомості в онтогенетичній розгортці, яке виявляється у диференціації її внутрішньої структури, ускладненні змістовного наповнення та зміни функціональної ролі у процесах регуляції та саморегуляції.

Висновки. Здійснено теоретичний аналіз і узагальнення психолого-педагогічної, філософської і історичної літератури з проблеми розвитку рефлексії та патріотичної рефлексії особистості. Встановлено наступне:

1. Проблема розвитку рефлексії в наш час є проблемою становлення особистісного ядра людини, закладання базису її культури, збалансованості потенційних можливостей та реалізованих здібностей. Сьогодні існує криза в розвитку патріотизму молоді, яка зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

2. Для патріотичного відродження української нації та розвитку духовності необхідне ґрунтовне експериментальне дослідження динаміки розвитку патріотичної рефлексії особистості в онтогенезі та пошук ефективних виховних технологій щодо формування патріотичної самосвідомості особистості.

3. Феномен патріотичної рефлексії є структурним компонентом особистості та новоутворенням молодшого шкільного віку. У контексті розвитку рефлексії як показника самосвідомості особистості важливим представляється розвиток у молодших школярів такої її складової, як патріотичної рефлексії.

4. Патріотична рефлексія представляє собою єдність таких компонентів власного патріотичного розвитку, як когнітивного, емоційного та поведінкового.

5. Патріотична рефлексія — це самоусвідомлення (самооцінка, самопізнання, саморозуміння, самовідчуття) особистістю душевного стану, своїх вчинків, самоаналіз та сприйняття власних спільних психологічних особливостей, менталітету, осмислення свого минулого, нинішнього і майбутнього та приналежності до своєї нації, до свого народу.

Водночас ми усвідомлюємо, що проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшу розробку ми вбачаємо у виявленні механізмів та психологічних чинників становлення патріотичної рефлексії в віковій розгортці, її взаємозв'язку з іншими новоутвореннями молодшого шкільного віку, Я-концепцією особистості, встановленні гендерних відмінностей у розвитку структурних компонентів досліджуваного феномена.

Література

1. Бех І. Д. Довільна поведінка школярів як мета виховання // Рідна школа. — 1993. — № 9. — С. 29–32.
2. Бодалёв А. А. Восприятие и понимание человека человеком. — М.: Книга, 1982. — 234 с.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте: Психологическое исследование. — М.: Просвещение, 1968. — 464 с.
4. Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6 т. / Гл. ред. А. В. Запорожец. Т. 3. Проблемы развития психики / Под ред. А. М. Матюшкина. — М.: Педагогика, 1983. — 368 с.
5. Давыдов В. В., Зинченко В. П. Принцип развития в психологии // Вопросы философии. — 1981. — № 12. — С. 32–36.
6. Михальченко Н. В. Психокорекція патріотичної рефлексії молодших школярів // Психологія і суспільство. — Тернопіль, 2006. — № 1 (23). — С. 121–126.
7. Михальченко Н. В. Психологічні особливості розвитку патріотичної рефлексії в молодшому шкільному віці // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 12. Психологічні науки: 36. наук. пр. — К., 2005. — № 9 (33). — С. 153–161.
8. Михальченко Н. В. Розвиток патріотичної рефлексії у молодшому шкільному віці // Вісник Одеського національного університету. Сер. Психологія. — 2003. — Т. 8, вип. 10. — С. 80–84.
9. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Посібник. — К.: Академвидав, 2003. — 448 с.
10. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; За ред. Ю. Л. Трофімова — 3-тє вид., стереотип. — К.: Либідь, 2001. — 560 с.
11. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. — 328 с.
12. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: Навч. посіб. — К.: Академвидав, 2005. — 360 с.
13. Спивак Л. М. Корекція Я-концепції невстигаючих учнів початкових класів // Психологія: 36. наук. пр. / НПУ. — К., 2000. — Вип. 1 (8). — С. 160–169.
14. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. — М.: Педагогика, 1989. — 560 с.

Н. В. Михальченко, доц.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Первомайский институт, кафедра психологии

ОСОБЕННОСТИ ВОЗРАСТНОГО РАЗВИТИЯ ПАТРИОТИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Раскрываются вопросы патриотического возрождения украинской нации. В статье освещаются наиболее актуальные аспекты развития патриотической рефлексии у детей. Патриотическая рефлексия рассматривается как новообразование младшего школьника.

Ключевые слова: рефлексия, патриотическая рефлексия, самосознание, патриотическое самосознание, ценности, патриотическое воспитание учеников.

N. V. Mykhalchenko

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Chair Psychology

**THE FEATURES AGE DEVELOPMENT OF PATRIOTIC
REFLECTION PERSON**

Summary

The patriotic revival of Ukrainian nation has been elaborated. The most pressing perspectives of the development of junior pupils patriotic reflection. The patriotic reflection is accounted for a new formation of junior pupil

Key words: reflection, patriotic reflection, self-consciousness, patriotic self-confidence, values, patriotic education schoolchildren.